

KAŞGARLI MAHMUD VE ESERİ *DÎVÂNÜ LUGATİ'T-TÜRK*

Süleyman Aydın **

GİRİŞ

Türk tarihi ve edebiyatı için, Orhun Bengi Taşlarının çözülmesinden sonra yaşanan en büyük gelişme şüphesiz Kaşgarlı Mahmud'un eseri *Dîvânü Lugati't-Türk*'ün bulunmasıdır. Bu eser Türk kültür ve medeniyetinin en kıymetli hazinelerinden birisidir. Bizler de bu kıymetli Türk eserini kaleme alırken Türk kültürünün bir bütün içinde varlığını açıklamak, XI. yy Türk dünyasını yansıtmak istedik. Bu amacımız doğrultusunda Kaşgarlı Mahmud'un eserinde yer alan kayıtları ve bu kayıtları inceleyen akademisyenleri kaynak aldık. Eserimizde Kaşgarlı Mahmud'un hayatı, *Dîvânü Lugati't-Türk*'ün içerik bilgisi ve ortaya çıkış hikayesi, *Dîvânü Lugati't-Türk*'e göre Türk dünyasını ele alarak bir bütün içinde bu konuları yansıtmayı amaçladık.

**Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Birinci Sınıf, 081770536.

1. Kaşgarlı Mahmud'un Hayatı

Kıymetli Türk eserlerinden *Dîvânü Lugati't-Türk*'ün yazarı, Türklük Biliminin kurucusu kabul edilen kişi, Türkçe sözlükçülüğünün atası Kaşgarlı Mahmud'un 1008 yılında doğduğu bugün genel olarak kabul gören görüştür, ancak bu tarihin kesin olarak bir netliği söz konusu değildir.

Günümüzde açığa çıkan kaynaklarda kişisel hayatı hakkında pek bilgi olmasa da onun soylu bir ailenin mensubu olduğu ve bir şehzade gibi yetiştirildiği *Dîvânü Lugati't-Türk*'ün içerisinde yer alan küçük notlardan anlaşılmaktadır. Kendisini Türkçenin en güzel konuşanı, en akıcı anlatanı, en iyi eğitim göreni, soy bakımından en köklü kişisi ve en başarılı kargı atma sporcusu olarak gören ve bununla övünen Kaşgarlı Mahmud, Türklerin yaşadığı bütün coğrafyaları teker teker gezdiğini söylemektedir.

Eserini kaleme alırken artık kullanılmayan Türkçe sözcükleri sözlüğüne dahil etmediğini belirten Kaşgarlı Mahmud, anlaşıldığı üzere Türkçenin söz varlığı hakkında epey teferruatlı bir bilgiye sahiptir. Türk coğrafyasında kullanılan tüm alfabeleri bilmesi, Türkçe sözcüklerin özellikleri hakkında epey bilgi sahibi olması onun çok iyi bir dil öğrenimi gördüğü ve bu alanda kendisini epey geliştirdiğini ortaya koymaktadır.¹

Ayrıca Kaşgarlı Mahmud *Dîvânü Lugati't-Türk*'ün yanında *Kitabu Cevâhirü' n-nahv fi lugati't Türkisimli*, yine Türkçenin özelliklerinin kaleme alındığı bir eser daha yazmıştır. Ancak günümüze kadar ulaşamayan bu eserin bilgisini *Dîvânü Lugati't-Türk*'ten almaktayız.

Kaşgarlı Mahmud'un adından yola çıkarak bazı tarihçiler onun adında geçtiği gibi Kaşgarlı olduğunu ileri sürmektedir. Kaşgar, XI-XIII yüzyıllar arasında varlığını gördüğümüz ilk Müslüman Türk devleti Karahanlıların başkentidir. Ancak bazı tarihçiler Kaşgarlı Mahmud'un isminin bu şekilde zikredilme sebebinin, onun eserini Hakaniye Türkçesi ile yazmış olmasından kaynaklı olduğunu söylemektedir. Kaşgar, döneminin kültür başkenti olduğu için Mahmud'un da bu şehirle özleştigi düşünülmektedir. Bu görüşteki tarihçiler Kaşgarlı Mahmud'un da babası ve dedesi gibi Barsgan'da doğduğunu iddia etmektedir, bu iddiayı *Dîvânü Lugati't-Türk*'teki bazı ifadelerle dayanarak ortaya atmışlardır. Günümüzde ise

¹ Şükrü Haluk Akalın, *Binyıl Önce Binyıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008, s. 11.

ne olursa olsun Kaşgarlı Mahmud, adının değişmez bir parçası haline gelen Kaşgarlı ile özleştiği için her zaman Kaşgarlı olarak kabul görecektir.²

Kaşgarlı Mahmud'un doğum ve ölüm tarihleri tahminden öteye gitmese de onun *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü 1071-1074 yılları arasında tamamladığı kesindir. Eserini yaşının ileride olduğu bir tarihte tamamladığı da bilindiği için onun XI. yüzyılda yaşayıp öldüğü varılabilecek en doğru fikirdir. Kaşgarlı Mahmud'un ataları "Emirler" diye tanınan Karahanlı beyleridir. Onun soyuna dair yapılan araştırmalarda, atalarının 992'de Buhara'yı ele geçiren Harun Buğra Han'a kadar dayandığı tespit edilmiştir, babası Hüseyin bin Muhammed ise Harun Buğra'nın üçüncü göbekten akrabasıdır. Harun Buğra Han'ın torunu Muhammed Buğra Han bin Yusuf 1056-1057 yılları arasında Doğu Karahanlıların başında hüküm sürmüştür, bu hükümdar Kaşgarlı Mahmud'un akrabalarından biridir. Kaşgarlı Mahmud'un babası Hüseyin Çağrı Tigin'in ise eski Barsgan emiri olduğu bilinmektedir.

Kaşgarlı Mahmud'un görüldüğü üzere hükümdar soyundan gelmesi, onun birçok Türk kabilesini gezmesindeki en büyük etkenlerden birisidir, zira o birnevi sürgün hayatı sürmek zorunda kalmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un babasının Buğra Han bin Yusuf tarafından veliaht tayin edilmesi, hanedan içinde karışıklıklara neden olup bir suikastler zincirinin oluşmasına vesile olmuştur. Kaşgarlı Mahmud Türk kabileleri ve boylarını ziyaret ederek bu katliamdan kurtulmuştur.³

Kaşgarlı Mahmud, Ebul Kasım Abdullah'a armağan ettiği eserini Abbasi başkenti Bağdat'ta tamamlamıştır. Sık sık göç halinde olduğu görülen Kaşgarlı Mahmud'un nerede öldüğü bilinmemektedir. 1105 ya da 1126 yıllarında öldüğü anlatılır. Kaşgarlı Mahmud'a ait olduğu iddia edilen bir mezarlığa türbe yapılarak Mahmud Kaşkari kabrisi "Kaşgarlı Mahmud kabri" şeklinde yazı işlenmiş ve doğum yılı 1008, ölüm yılı 1105 olarak yazılmıştır. Opal isimli bir köyde bulunan bu mezarın Kaşgarlı Mahmud'a ait olduğunu tenkit eden bazı geç dönem kaynakları mevcuttur. 1791 ve 1836'da yazılan iki geç döneme ait kaynakçada mezarın Kaşgarlı Mahmud'a ait olduğunu bildiren ipuçları bulunmaktadır.⁴

Kaşgarlı Mahmud kişilik olarak da kendisinden emin bir Türk milliyetçisidir. Arapça ve Farsçanın, Türkçenin yerini almasına karşı verdiği bilinçli savaş bunu göstermektedir.

² Zeynep Korkmaz, "Kaşgarlı Mahmud ve Dîvanu Lugâti't-Türk", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Cilt I, 1995, s. 254.

³ Fahri Kayadibi, "Kaşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lügati't-Türk'te Eğitim ile İlgili Kavramlar", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 18, 2008, s. 2.

⁴ Akalın, age, s. 31.

Ancak saf Türk milliyetçisi değil, Müslüman Türk milliyetçisi olduğu görülmektedir. Örneğin o, Uygurlar için kafir söylemlerinde bulunmuş, Uygurlara belalar okumuştur. Müslüman Türkleri ise Arap ve İranlılardan üstün gördüğünü açık bir dille belirtmiştir, onların kültürünün Türk kültürüne yanaşamayacağını iddia etmiştir. Bu tutumu Kaşgarlı Mahmud'u ilk Türklük bilimcisinin yanında ilk Türk milliyetçilerinden birisi de yapmaktadır.⁵

2. *Dîvânü Lugati't-Türk*'ün İçeriği ve Ortaya Çıkış Hikayesi

2.1 Eserin Adı, Yapısı, Söz Varlığı

Kaşgarlı Mahmud, eserinin ismini kendisi bizzat koyarak “*Dîvânü Lugati't-Türk*” demiştir. Kökü Arapça olan *divansözcüğü*nün anlamı “Bir şairin şiirlerini kafiyelerine göre alfabe sırasıyla içine alan eser”dir. Kaşgarlı Mahmud bir düzen içerisinde manzum parçalarla sıraladığı eserindeki *divansözcüğü*nü “sözlük” anlamında kullanmıştır. Yine Arapça kökenli “*lugat*” ise “dil, her kavmin konuştuğu dil” anlamındadır. Kaşgarlı Mahmut *Lugati't-Türkcümlesini* “her Türk topluluğunun konuştuğu dil” anlamında kullanmıştır. Bu kelimeler birleşince ise eserin adı Türkçe olarak “*Türk Lehçeleri Sözlüğü*” anlamını taşır.

Hem dil bilgisi, hem sözlük, hem de ansiklopedi niteliği taşıyan *Dîvânü Lugati't-Türk*, iki ana bölümden meydana gelmektedir. Eserin ilk sayfası, 1266'daki kopyayı yazan Muhammed bin Ebi Bekir ibni Ebi'l-Feth'e aittir, Kaşgarlı Mahmud'un girşi besmele iledir. Eserin ilk sayfalarında döneminin geleneğinin bir yansıması olarak Allah'a ve Hz. Muhammed'e övgüler yer almaktadır. Sonrasında ise hemen Türkleri ve Türklüğü öven, Türkçe öğrenmenin kutsallığını dile getiren sözleri kaleme almıştır. Eserinin sekiz ayrı kitaptan oluştuğunu ve bu kitapların da kendi içinde iki parçaya ayrıldığını belirtir. Artık kullanılmayan ölü sözcükleri ise tablo şeklinde eserinde yer vermiştir. Başlangıç bölümü Allah'tan yardım dilenerek bitirilir. Sonraki bölümde Uygurların kullandığı Türk alfabesine ve alfabenin özelliklerine değinmiş, Türk boylarının dillerindeki ağız farklılıklarını tek tek inceleyerek kaleme almıştır.⁶ Bu bölümde Türklerin yaşadığı bölgeyi gösteren, Türklerin bilinen ilk haritasını da çizmiştir. Bu bölüm de bittikten sonra sözlük kısmı başlar, sözlük kısmı da kendi içerisinde adlar ve fiiller olarak ikiye ayrılır. Türkçe sözcüklerin açıklaması Arapça, örnek cümleler Türkçe ve anlamları yine Arapça yazılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un eserini çok düzenli ve tutarlı şekilde ele alması onun çok iyi bir dil bilimci olduğunun açık

⁵ Ali Çiçekli, *Kaşgarlı Mahmut Divanü Lügat-it Türk*, İstanbul: May Yayınları, 1970, ss. 14-15.

⁶ Akalın, age, ss. 42-53.

göstergesidir. Sekiz parçaya böldüğü eserinin bölümlendirilmesinin Arapça'nın dil bilgisi özelliklerine göre yapan Kaşgarlı Mahmud, Türkçenin Arapça kadar üstün bir dil olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.⁷

Kaşgarlı Mahmud'un eserindeki en büyük hizmeti, bin yıl öncesinin Türk toplumlarının söz varlıklarını örneklerle açıklamasıdır. Sözlükteki söz varlığı konusunda kesin bir rakam olmamakla birlikte, Carl Brockelmann'ın yayımladığı *Mitteltürkischer Wortshatz nach Mahmud al-Kaşgaris Divan Lugat at Türkisimli* eserde 7.993 söz bulunduğu sötlenmiştir. Ancak Besim Atalay'ın çevirisinin "endeks" kısmındaki sözcük sayısı 8.783 gözükmeştir. Özbekistan'daki çeviri yayımında ise bu rakam 9.222'dir. Görüldüğü gibi bu konuda pek çok fikir ayrılığı söz konusudur. Söz varlığında Hakaniye lehçesinin yanı sıra Uygurların, Oğuzların, Türkmenlerin, Kırgızların, Çiğillerin, Yağmaların, Arguların ve diğer Türk boylarının kendilerine özgü sözcükleri de bulunmaktadır. Lehçelerin ağızlarına da ayrı bir parantez açılmıştır. Kaşgarlı Mahmud kullanımdan düşen ölü Türkçe sözcükleri eserine almamasının nedenini, kullanımda olan sözcüklerin kolayca bulunabilmesi için yaptığını söylemiştir. Eserde alfabetik sıra yerine harf sayısına göre sıra baz alınmıştır. Kaşgarlı Mahmud sözlük bilimi ilkelerine tamamen uymuş, müstehcen ve kaba sayılabilecek sözleri örneklerle açıklayarak kitabına işlemiştir. Bütün bu söz varlıkları incelendiğinde XI. yy Türk dünyasının aile yapısını, akrabalık ilişkilerini, inançları, toplumsal yaşamı, devletin iktisadi ve idari yapısını, sanatını, yemeklerini, haberleşmelerini, silahlarını, kısaca Türklerle ilgili her şeyi ortaya koyan eşsiz bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸

2.2 Eserin Ortaya Çıkışı

Dîvânü Lugati't-Türk'ün günümüzde sadece bir kopyası bulunmakta ve İstanbul Millet Kütüphanesi'nde korunmaktadır. Bu kopyayı, Save doğumlu olup Şam'da yaşayan Muhammed bin Ebi Bekir ibni Ebi'l-Feth hazırlayıp 1266'da tamamlamıştır.⁹

Dîvânü Lugati't-Türk ilk olarak, meşrutiyet yıllarında maliye nazırlığı yapan Nazif Paşa'nın elindeydi. Eski kitaplara merakı olan Nazif Paşa'nın kitabın içeriğinden haberi yoktu. Akrabası olan bir kadına hediye ederek: "Dara düşersen otuz liradan aşağıya verme!"

⁷ Toker Yayınları Edebi Heyeti, *Kâşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lugat-it Türk*, İstanbul: Toker Yayınları, 1984, s.32.

⁸ Akalın, age, ss. 53-66.

⁹ Kayadibi, agm, s. 6.

diye tembihledi. Bir süre sonra paraya ihtiyacı olan kadın, kitabı otuz liraya satmak istedi, sahaf Burhan Bey'e: "Kitap benim değil, otuz liradan aşağıya verme!" diyerek tembihledi. Buran Bey kitabı ilk önce Maarif Nazırı Emrullah Efendi'ye götürdü. Emrullah Bey de İlmiye Encümenine ulaştırdı. Ancak encümen on lira fiyat biçince kitap Burhan Bey'e geri döndü.

O günler de her gün kitapçıları dolaşan Ali Emiri Efendi Burhan Bey'in dükkanına da uğramıştı. Yeni bir şeyler var mı diye sorarken Burhan Bey *Dîvânü Lugati't-Türk*'ü göstererek "Sahibi otuz lira istiyor" dedi ve kitap yüzünden başından geçenleri anlatarak kadının yarın kitabı geri alacağını söyledi. Ali Emiri kitabı incelediğinde direkt olarak *Dîvânü Lugati't-Türk* olduğunu anladı, ancak pazarlık etmek amacıyla heyecanını içine atarak kesin alıcı gibi görünmemeye çalıştı. Ali Emiri Efendi kitaba on beş lira teklif etse de Burhan Bey kitabın kendisine ait olmadığını söyleyerek teklifi reddetti. Ali Emiri otuz lirayı vermeyi kabul etti ancak yanında o kadar para yoktu, kitabı başkası satın almadan alması gerektiğini düşünerek aceleyle çarşıya yürüdü ve tanıdık birilerini aramaya başladı. Çarşıda Darülfünun edebiyat hocası Faik Reşat Bey ile karşılaştı ve ondan on lira borç aldı, kendisinde de on beş lira vardı. Edebiyat hocasını evine göndererek beş lira daha getirmesini tembihledi ve kendisi hemen Burhan Bey'in dükkanına geri döndü. Burhan Bey kitabın değerinin farkına vardı, Faik Reşat Bey parayı getirince Burhan Bey kitaba üç lira zam koydu, Ali Emiri 33 lirayı hiç tereddüt etmeden ödedi ve Burhan Bey satmaktan vazgeçer diye apar topar sahaftan ayrılarak çarşıdan uzaklaştı.

Ali Emiri'nin *Dîvânü Lugati't-Türk*'ü bulmasının haberi İstanbul'dan başlayarak Türkiye'ye, hatta Türkoloji ile ilgilenen dünya çapındaki bilim insanlarına dahi ulaşmıştı. Kitabın bulunduğu haberini alan ilk kişilerden Ziya Gökalp heyecanla Ali Emiri'nin evine gitse de Ali Emiri kitabı göstermedi, resmi makamlardan gelen ricalar da Ali Emiri'yi ikna edemedi. Ali Emiri her gün kitabı okuyarak arkadaş çevresine edindiği bilgileri anlatıyor ancak kimseye kitabı göstermiyordu.¹⁰

Bir gün Ali Emiri Efendi, Kilisli Muallim Rıfat'ı evine çağırdı ve kitabı ilk kez kendisinden başkasının incelemesine izin verdi. Kilisli Rıfat Bey'in: "Cenabıhak yayınlanmasını nasip etsin!" sözü Ali Emiri'nin çok hoşuna gitti ve bu fikre sıcak bakmaya başladı. Kilisi Rıfat'a her gün iki saat boyunca kitabı inceleme şansı tanımıştı, Kilisli Rıfat bunu seve seve kabul etti. Ali Emiri Efendi Talat Bey'i çok severdi, Ziya Gökalp ve Kilisli Rıfat konuyu Talat Paşa'ya anlatarak ondan Ali Emiri Efendi'ye ricada bulunmasını istediler.

¹⁰ Akalın, age, ss. 141-146.

Ancak Talat Paşa Ali Emiri'nin ayağına kadar gidemezdi. Ziya Gökalp ve Kilisli Rıfat ikilisi yaptıkları plan ile Talat Paşa'yı ve Ali Emiri Efendi'yi aynı noktada bir araya getirecekti. Talat Paşa Ali Emiri Efendi'yi görünce kitabı açığa çıkarması için birkaç güzel söz söyledi. Bu sözlerden memnun kalan Ali Emiri iki şart ile kitabı teslim edeceğini söyledi: Kopyalama işini Kilisli Rıfat yapacak ve eseri sadece o görecekti.¹¹

Kilisli Rıfat her gün iki saat çalışarak eserin başka bir kopyasını el yazısıyla çıkardı (bu kopya bugün İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nin Yazmalar Bölümünde yer almaktadır). Kilisli Rıfat 1915-1917 arasında bu yazma kopyanın basımını üç cilt halinde gerçekleştirdi. Böylece *Dîvânü Lugati't-Türk* yazılışından yaklaşık sekiz yüz elli yıl sonra ilk kez çoğaltıldı ve yok olmaktan kurtuldu. *Dîvânü Lugati't-Türk*'ün baskıya girmesinden sonra Ali Emiri Efendi tüm kitaplarını ve kıymetli eserin asıl kopyasını Fatih'te kurduğu Millet Kütüphanesi'ne bağışladı.

Baskı devam ederken Milli Tettebular Encümeni, Kilisli Rıfat'a eserin Türkçeye çevrilmesi teklifinde bulundu. Basım işi bittikten sonra Kilisli Rıfat, eseri 22 defter halinde Türkçeye çevirdi ve Maarif Nezaretine sattı. Çevirisi eser ilk önce Telif ve Tercüme Heyetine, oradan da Darülfünun Kütüphanesine gönderildi ancak yayınlanamadı. Aradan birkaç yıl geçmesinin ardından Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa *Dîvânü Lugati't-Türk*'ün çeviri görevini Samih Rıfat ve Mehmet Akif'e verdi. Haberi alan Kilisli Rıfat kendisinin eseri çevirdiğini ve çevirinin tutulduğu yeri Samih Rıfat'a anlattı. Eser çevirisinde kendisinin de isminin geçmesi şartıyla çeviriden faydalanabileceklerini ilettiler, ancak Mehmet Akif yeni bir çeviriye ihtiyaç duymadan direkt Kilisli Rıfat'ın çevirisinin yayınlanmasına karar verdi. Çeviriyi ilk okuyanlardan birisi Mustafa Kemal Paşa idi.

Daha sonraları *Dîvânü Lugati't-Türk* birçok kişi tarafından çevrildi. Bu çevirilerden Atıf Tüzüner'e ait olan çeviri ve Tefvik Demiroğlu'nun çalışması Türk Dil Kurumu Kütüphanesinde yer almakta. Abdüllah Sabri Karter'in çevirisi ise Burs İl Halk Kütüphanesinde.¹²

1932'deki Birinci Türk Dili Kurultayı'nda *Dîvânü Lugati't-Türk*'ün dizin halinde toplanması ve daha derli toplu çevirme görevi yine Kilisli Rıfat'a verildi. Kilisli Rıfat ikinci kez çevirme işine girişir. Ancak Ankara'ya gönderdiği çevirilerde düzeltme yapılması istenince iş sekteye uğradı. Bir an önce eserin çevrilmesi beklenmekte olduğu için Genel

¹¹ Cihan Çakmak, "Dîvânü Lugati't-Türk ve Kilisli Muallim Rifat Bilge", *I. Uluslararası Muallim Rifat Kilis ve Çevresi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Hasan Şener, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 518.

¹² Akalın, age, ss. 151-155.

Sekreter İbrahim Necmi Dilman, bu işin Besim Atalay'a devredilmesini talep etti. 1937'te çeviri işi Besim Atalay'a devredildi.

Besim Atalay kendisinden önceki çeviri eserlerden faydalanmaya çalıştı, ancak bazı şüpheli kelimeler dolayısıyla kendisi sil baştan çevirmeye koyuldu. Emin olmadığı sözcükleri çevirmediğini belirten Besim Atalay çevirisini 1940-1941 yılları arasında tamamlayarak üç cilt halinde yayımlattı. Atalay'ın çevirisini tamamlayan dizin bölümü ise 1943'ten sonra yayımlandı.¹³

3. *Dîvânü Lugati't-Türk'e* Göre Türk Dünyası

3.1 Kaşgarlı Mahmud'un Dilinden "Türk"

Allah'a ve Hz. Muhammed'e övgüsünden hemen sonra Türkleri övgüyle bahseden Kaşgarlı Mahmud, eserinin sonraki bölümlerinde de her fırsatta Türklüğü yüceltmıştır. O Türk adını şöyle tanımlar: "Türk Tanrı'nın selamı üzerine olsun Nuh peygamberin oğlunun adıdır. 'İnsanın üzerinden uzun bir süre geçmedi mi?' ayetinde Adem peygamberin adı nasıl 'insan' sözüyle anılıyorsa Allah Nuh'un oğlu Türk'ün çocuklarına seslenirken bu adı kullanır. Ayetteki 'insan' sözü genel bir ad olarak yalnız bir kişi için kullanılmıştır. 'Biz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra onu aşağılarının aşağısına çevirdik. Yalnız inanıp iyi işler yapanlar hariç' ayetinde geçen 'insan' sözü çokluğu, topluluğu bildirir. Türk sözü, Nuh'un oğlunun adı olduğunda da 'beşer' sözü gibi çokluğu ve topluluğu anlatır. Bu sözün teklifi ve çokluğu da kullanılır. Nitekim Rum da İshak peygamberin oğlu Esav oğlu Rum'un adıdır. Onun çocukları da bu adla anılmıştır. Biz de , ad olarak kullanılan Türk'ün Allah'ın verdiği bir ad olduğunu söylüyoruz. Çünkü Kaşgarlı Halef oğlu İmam Şeyh Hüseyin'in İbn-el Garki'den aktardığına göre İbn Ebi'd-Dünya adıyla tanınan Şey Ebu Bekr el-Mugide'l-Cercerani'nin ahir zaman üzerine yazmış olduğu kitabında yazdığı ve yüce Peygamber'e dayandırdığı hadise göre Allahü Taala 'Benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim ve onları doğua yerleştirdim. Bir ulusa kızdığım zaman Türkleri o ulus üzerine musallat ederim' diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı üstünlüktür. Yüce Tanrı, onların adlandırılmasını kendisi üstlenmiş, onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara 'Kendi ordum' demiştir. Bunların yanı sıra Türklerin güzellik, sevimlilik, zariflik, incelik, tatlılık, büyüklere saygı, sözünde durma, sadakat, alçakgönüllülük, yiğitlik, mertlik gibi her biri ayrı ayrı övülmelerini gerektirecek erdemleri

¹³ Akalın, age, s. 156.

anmaya gerek yoktur.” Türk ile ilgili bu bilgileri bize sunan Kaşgarlı Mahmud, Türk sözünü sözlüğüne şu şekilde almıştır: “*Türk*Bu söz teklik olarak da çokluk olarak da Türk biçiminde kullanılır. Kimsin sen? ‘Kimsin?’ sorusuna *Türk men*’Türk’üm’ diye yanıt verilir. *Türk süsi atlandı* ‘Türk ordusu at bindi’ ”¹⁴

3.2 Kaşgarlı Mahmud’un Eserindeki Türk Boyları

Türklerin her bir boyunu çeşitli kollara ayıran Kaşgarlı Mahmud, bu boyların tamamının yalnızca Allah’ın bilebileceğini söyleyerek eserinde büyük boylara yer verir. Ancak Türk boylarına kabaca değinirken, Oğuzların bütün kollarını kaleme alması onun Oğuzlara olan özel ilgisini ortaya koy. Oğuzların arasında uzun vakitler geçirmesi de bu ilginin sebeplerindedir. Oğuzların hayvanlara vurdukları damgaların herkes tarafından bilinmesi gerektiğini ifade etmesi, Oğuz boylarına toplumsal yaşamda katkı sağlamak adına ayrıntıya girdiğinin bir göstergesi sayılabilir.

Kaşgarlı Mahmud Türk boylarını en batıdan doğuya şöyle sıralamıştır: “Rum ülkesine en yakın olandan başlayarak hem gayrimüslimleri hem de Müslümanları belir bir düzen içerisinde doğuya doğru sıraladım. Rum ülkesine en yakın boy Beçenek ‘Peçenek’tir. Sonra Kıpçak ‘Kıpçak’, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmıl, Kay, Yabagu, Tatar, Kırgız gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındırlar. Bu kabilelerin hepsi Rum hizasından Şarka doğru uzanmışlardır. Sonra Çiğil, Tuhsi, Yağma, Igrak, Çaruk, Çomul, Uygur, Tangut ve Hitay gelir. Burası Çin’dir. Daha sonra Tafgaç gelir, burası da Maçin’dir. Bütün bu boylar da güney ile kuzey arasında bulunurlar.” Yirmi boyu batıdan doğuya sıralayarak günümüz Türk halklarını nasıl tanımlamamız gerektiği konusunda bin yıl önceden bize böylece ışık tutmuştur.¹⁵ Kaşgarlı Mahmud bu boy isimlerinin sıralamanın yanı sıra eserine eklediği harita üzerinden Türk halklarının yaşadığı bölgeleri göstermiştir.¹⁶

Bahsi geçen yirmi boyun ayrıntılı bilgileri ise şöyledir:

Uygur:*Dîvânü Lugati't-Türk*'te öz Türkçe konuşmalarına rağmen kendi aralarında farklı bir ağız kullandıklarına, Uygur ülkesine gelene kadar pek çok nehirden geçildiğine, güneyinde Tibet’in olduğuna, Beş Balık’ın en büyük şehirleri olduğuna ve kendilerine ait para

¹⁴ Akalın, age, ss. 72-74.

¹⁵ Reşat Genç, *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997, s. 29.

¹⁶ Akalın, age, s. 76.

bilimlerinin olduğuna değinilir. Kaşgarlı Mahmud Uygur ülkesini “Beş şehirli bir vilayetin adı” olarak açıklamıştır.

Kırgız: Kırgızların bir Türk boyu olduğu ve Türkçenin başka bir lehçesini kullanmadıklarına değinilmektedir.

Kıpçak: Rum ilinden doğuya doğru uzanan bir Türk yurdu olarak geçer. Burada yaşayan Türklerden bir bölük ve büyük bir boy olduğu görülür. Türk ırkının gelişimindeki iki koldan birisidir. Oğuz Kağan’ın kardeşinin nesli olduğu söylenir.

Başgirt: Kaşgarlı Mahmud bu halkın dilinin Kıpçak lehçesine yakın olduğunu söyler. *Dîvânü Lugati't-Türk*'ten anlaşıldığı üzere 11. Yüzyıldan beridir bugünkü topraklarında ikamet etmektedirler.¹⁷

Yemek: Yemeklerin günümüzde bir boyu temsil etmediği söylene de Kaşgarlı bunu şöyle açıklamakta: “Biz bunları Kıpçaklardan bir boy saydık. Halbuki Kıpçaklar kendilerini ayrı bir kabile olarak görürler”. Yimeklerin İslam kaynaklarında ünü hatrı sayılır olsa da 11. yüzyılda etkisiz hale gelmeleri, onların Kıpçaklara tabi olduğunu göstermektedir.¹⁸

Basmıl: Kaşgarlı Mahmud’un haritasına göre doğuda yer alan Türk boylarından birisidir. Bir zamanlar önemli olaylarda baş rol oynayan Basmıllardan günümüzde iz yoktur. Kaşgarlı Mahmud onların Türkçeyi çok iyi konuştuğunu söyler.

Kay: *Dîvânü Lugati't-Türk*'te bir bölük olarak zikredilir. Akademisyenler Kayı boyu ve Kayları bir sayanlar ve saymayanlar olarak ikiye ayrılmıştır. Türkçenin Kıpçak lehçesinde konuşurlar.

Yabagu: Türkçeyi iyi bilen boylardandır. Bazı tarihçiler Türk olmadıklarını, bazıları ise Karlukların parçası olduklarını iddia etseler de Kaşgarlı Mahmud bu halkı boy olarak kayda almıştır.

Tatar: Bugünkü Altay Dağları’nın halkıdır. Bunlar da Türkçeyi çok iyi konuşur. Tarihçiler bu boy konusunda da iki ayrı görüştedir. Bazı tarihçiler bu boyun Moğol olduğunu iddia eder.

Çiğil: Kaşgarlı Mahmud Çiğillerden şöyle bahseder: “Türklerden üç oymağın adıdır. Birisi göçebedir, Kuyas’ta otururlar. Kuyas, Barsgan’ın ötesinde bir kasabadır. İkincisi Talas

¹⁷ Saadettin Gömeç, “ *Divanü Lûgat-İt-Türk*’de Geçen Yer Adları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 46, 2009, ss. 8-18.

¹⁸ Çiçekli, age, s. 76.

yakınlarında bulunan bir kasabada yaşar. Bunlara da yukarıdakiler gibi Çigil denir. Çigil adının verilişinin esası şudur: Zulkarneyn Argu ilkesine geldiğinde bulutlar musluklarını açmış, yollar çamur içinde kalmış, yürümek güçleşmiş. Bunu gören Zulkarneyn “bu ne çamur” demiş ve orada bir kale yapılmasını emretmiştir. Kale inşa olmuş ve adına Çigil denmiş. Bundan sonra o kalede oturan Türklere Çigil ismi verilmiş. Nihayet bu ad yayılmış. Oguzlar buraya yakın oturduklarından, her zaman Çigillerle savaşırlarmış. Düşmanlık aralarında bugüne değin sürüp gelmiştir. Çigil kılığına girenlere de bu ad verilir. Oguzlar, Ceyhun’dan Yukarı Çin’e kadar olan yerlerdeki bütün Türklere Çigil derler. Bu yanlıştır. Üçüncüsü, Kaşgar’da bulunan birtakım köylerdir. Bu köylerin halkına da Çigil derler. Bunlar bir yerden çıkarak dağılmışlardır”.

Tuhsi: Karlukların bir parçası sayılmışlardır. Onları oluşturan dokuz boy arasındadır.

Yağma:Bu halkın da çok güzel Türkçe konuştuğuna değinilir. İli Nehri boylarında otururlar. Bir takım araştırmacılar bu boyun Karahanlı sülalesini oluşturduğunu iddia etmektedir.

Igrak: Yiğitlikleri Dîvânü Lugati't-Türk'te övgüyle bahsedilir. Sınır boylarından birisi oldukları görülen Igraklar Türklerin savaşçılık yönü en baskın boylarından birisidir.

Çaruk: Afrasyab'ın şehri Barçuk'da oturdukları söylenir. Bir Tarduş boyu sayılırlar, isimlerinin ise “çarık” denen ayakkabıdan geldiği sanılmaktadır. Aynı zamanda bir Oğuz boyu sayılmaktadır.

Tangut: Karışmış bir boy oldukları söylenir. Sarı Nehir'de ikamet ederler.

Hıtay: Kaşgarlı Mahmud: “Hıtay ülkesi Çin'dir ve Tibet'in doğu tarafındadır” diye açıklar. Çin kaynaklarında Hıtaylar “En kaba ve geri olan” diye zikredilmektedir. Moğol olduklarının iddia edenler olsa da özellikle son dönemlerde onların Türk olduğu kesinlik kazanmış sayılabilir.

Tabgaç: Maçin olarak adlandırılırlar. Kaşgarlı Mahmud bu boyun Türk olduğuna özel bir vurgu yapmıştır. İsmi'nin manası “ulu ve “eski” anlamındadır.

Çomul:Dîvânü Lugati't-Türk'te çölde yaşayan boylarla aynı lehçede konuştukları söylenmiştir.

Peçenek:Rumlara yakın yaşadıkları belirtilir. *Dîvânü Lugati't-Türk*'te geçen yirmi iki boydan birisidir. Ancak ilk olarak tek bir ülke, sonrasında Oğuzların bir parçası olarak

geçmeleri, onların muhtemelen 11. yüzyılda dağıldığını gösterir. Asıl yerleşim yerlerinin Hazar-Aral civarı olduğu söylenmektedir.

Oğuz: Yaşadıkları yer Aral ve Sır Derya civarlarıdır. *Dîvânü Lugati't-Türk*'te geçen yirmi iki boyun oluşturduğu gruptur.¹⁹

3.3 *Dîvânü Lugati't-Türk*'te Oğuz Boyları ve Damgaları

Kaşgarlı Mahmud'un Türk boylarıyla ilgili verdiği en ayrıntılı bilgi Oğuz ve Türkmenler hakkındadır. Oğuz boylarının damgalarını teker teker verirken başka hiçbir boyun damgasını vermediği görülür. Oğuz ve Türkmenlerin Selçuklu zaferleriyle ünlenmesi Kaşgarlı'nın bu boylara ilgisinin artmasının nedenlerinden biriydi. Selçuklunun uzun süreli hükmünü öngörerek Oğuz adının manasını açıklarken Kınıkları o dönemin hükümdarlarının çıktığı boy olarak tanımlamıştır, bu düşüncesini destekleyen çok önemli bir kanıttır.

Dîvânü Lugati't-Türk'te Oğuzlar hakkında şu bilgiler verilmektedir:

“Oğuz” Bir Türk Boyudur. Oğuzlar Türkmenlerdir. Bunlar yirmi iki bölüktür. Her birinin hayvanlarına vurduğu ayrı bir damgası vardır. Birbirlerinin hayvanlarını bu damgalarla tanırlar.

Bunların başı Kınık boyudur. Bizim şimdiki hakanlarımız bu boydandır. Hayvanlarına

vurdukları damga şudur:

İkincisi Kayıg boyudur. Damgaları şudur:

Üçüncüsü Bayındur boyudur. Damgaları şudur:

Dördüncüsü İve boyudur, bunlara *Yive* de denir. Damgaları şudur:

Beşincisi Salgur boyudur. Damgaları şudur:

Altıncısı Afşar boyudur. Damgaları şudur:

¹⁹ Gömeç, age, ss. 3-19.

Yedincisi Begtiliboyudur. Damgaları şudur:

Sekizincisi Bügdüz boyudur. Damgaları şudur:

Dokuzuncusu Bayat boyudur. Damgaları şudur:

Onuncusu Yazgır boyudur. Damgaları şudur:

On birincisi Eymür boyudur. Damgaları şudur:

On ikincisi Karabölük boyudur. Damgaları şudur:

On üçüncüsü Alkabölük boyudur. Damgaları şudur:

On dördüncüsü İgdir boyudur. Damgaları şudur:

On beşincisi Üregir boyudur. Yüregir de denir. Damgaları şudur:

On altıncısı Tuturga boyudur. Damgaları şudur:

On yedincisi Ula Yundlug boyudur. Damgaları şudur:

On sekizincisi Tüger boyudur. Kimi zaman vav harfi düşer, T(ü)ger de denir.

Damgaları şudur:

On dokuzuncusu Beçenekboyudur. Damgaları şudur:

Yirmincisi Çuvuldur boyudur. Damgaları şudur:

Yirmi birincisi Çepni boyudur. Damgaları şudur:

Yirmi ikincisi Çarukluk boyudur. Bunların sayıları azdır, damgaları da belli değildir.²⁰

²⁰ Akalın, age, ss. 76-78.

3.4 Kaşgarlı'nın Dilinden Türkmenler

Kaşgarlı Mahmud, Türkmenler ve Oğuzları bir tutmuştur. O, bu isim ayrılığını bir öyküye dayandırmaktadır. Öykü şöyledir:

“ *Zulkarneyn, Semerkand*'ı geçmiş ve Turk ulkesine doğru yönelmişti. O vakit Turk hakanı Su adında genc bir adamdı. Büyük bir ordusu vardı. *Balasağun* yakınındaki *Suyab* kalesinin inşasına başlayan [bizim için fetheden] kişi de o idi. *Suyab* kalesinde konuşlanmış ordusunda yer alan beyler için her gün ucuzaltmış davul vurulurdu. Bu adamın *-Zulkarneyn*'i kastediyorum- yaklaştığı kendisine haber verilmiş; “onunla savaşalım mı, buyruğunuz nedir?” demişler. Bunun üzerine Şu, ileri kol olmaları ve onun [*Zulkarneyn*] nehri ne zaman geçtiğini bildirmeleri için *Hocend*'in kıyısına kırk komutanını yollamış. Bu mufreze Hakan'ın askerlerinden hiç biri fark etmeden vazife için ayrılmış ve Hakan bu oncular için kaygılanıyormuş. Hakan'ın sefere giderken bile yanına aldığı büyükce bir gümüş kazanı varmış; bu, suyla doldurulur, kazlar ve ordekler içinde yuzdurulmuş. Ona “savaşalım mı?” diye sorulduğunda şöyle yanıtlamış: Şu kazların ve ordeklerin suya nasıl da daldıklarına bakın!” Bu yanıt oradakileri telaşlandırmış, çünkü onun ne savaşmak na da geri çekilmek için hazır olmadığını düşünmüşler. *Zulkarneyn* nehri aşmış ve mufreze gece Hakan'a ulaşarak bu geçişi haber vermiş. Şu o gece teyakkuz haline geçmiş ve doğuya kaçmış. Hakan'ın bu çekileşe dair kimseyi ikaz etmeden ayrılışı üzerine halk arasında büyük bir kargaşa hasıl olmuş. Her kim bir binek bulursa kendini onun üzerine atmış ve Hakan'la birlikte gitmiş -biri, diğerinin hayvanına el koymuş ve diğeri birinin hayvanını kapıp kaçmış- böylece sabah gelip çıktığında ordugah bomboş bir düzlük görünümündeymiş. Bu devirde henüz hiçbir şehir ya da yerleşim -misal *Tiraz* [lalas], *Sipencab* [Sayram], *Balasağun* ve diğerleri— yoktu ve bilinenlerin hepsi daha sonra inşa edildi. O zamanlar halkın tamamı gocebeydi. Hakan ordusuyla birlikte ricat ettikten sonra, geride aileleriyle birlikte yirmiikiadam kalmış. Bunlar gece vakti hayvanlarını toparlayıp, zamanında yüklenip kaçmamışmış. Bu adamlar kitabımızın başında adlarını anıp, hayvanlarına vurdukları damgalan ayırt ettiğimiz, *Qınıq*, *Salgur* ve diğerlerinden murekkep olanlardır. Yirmiikiler ya yayan olarak oradan uzaklaşmak ya da oldukları yerde kalmak üzerine düşünüp durmaktaymış. Bu sırada yüklerini sırtına vurmuş ve böylece aileleriyle birlikte ordunun ardında bıraktığı iz boyunca yuruyen iki adam görmüşler. Bu adamlarla karşılaştıklarında söz konusu zatlar bitap düşmüş ve ağır yüklerinin altında terlemiş haldeymiş, dolayısıyla onlarla istişare etmek için durmuşlar. Onlar -yirmiikileri kastediyorum- demiş ki “Siz ikiniz! Bu adam -yani *Zulkarneyn*- bir seyyahtır, bir

noktada katiyen durmaz. Bizi de bırakıp gidecektir ve biz böylece kendi ilimizde kalabiliriz.” Soyledikleri şey Türkçe de “Siz ikiniz! **Durun! Kalın! Dayanın!**” anlamına gelen *Qal ac* sozudur. Daha sonra bu [yüklerini sırtlanmış] adamlar xalac olarak anılır olmuş. Bu *Xalacların* kökenidir; iki kavimden meydana gelirler. *Zulkarneyn* zuhur edip bu insan taifesini ayırt edici işaretleri ve Türk damgalarıyla kuşanmış olarak gorduğunda [kim olduklarını] sormadan önce [Farsca] *türk manand* “**Bunlar Türk'e benziyor**” demiş. O zamandan bu zamana adları bu biçimde kalmıştır. Kokende yirmidört kavimden oluşurlar, ancak iki xalac kavmi belli hususlarda [birtakım mevcutlarla] onlardan ayrılır ve bu nedenle aralarında sayılmazlar. Menşeleri budur. Hakan [Şu] Cin'e doğru gitmiş ve *Zulkarneyn* de onun peşine düşmüş. Uygur ülkesi yakınında ona yaklaştığında Hakan onun üzerine bir oncu mufreze yollamış ve *Zulkarneyn* de buna karşılık olarak bir mufreze yollamış. Gece boyunca savaşmışlar ve mağlubiyet *Zulkarneyn*'in mufrezesine bela olmuş. Bu carpışma *altun qan* - bugün bu *altun xan* olarak bilinen bir dağın adıdır- denen bir yerde vuku bulmuşmuş. Böylece *Zulkarneyn* hakanla barışmış ve Uygur ülkesindeki şehirleri inşa etmiş. Ve bir süre orada kalmış. Hakan Şu, *Balasdgun*'a avdet etti. Kendi adıyla, Şu olarak anılacak şehri kurdu ve oraya bir muskanın raptedilmesini emretti. Bugün bile leylekler bu şehre kadar ulaşır, ancak katiyen bunun otesine gecmez. Demek ki bu tılsım onun zamanından bizim zamanımıza dek baki kalmıştır.’’²¹

Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı bu hikaye Türkmen ve Halaç halkının kesin kökenini açıklamaya yetmemekle birlikte bu konu hala tartışmaya açıktır. Ancak bir destan niteliği taşıyan bu öykü edebiyatımızın önemli bir parçası olmuştur.²²

3.5 Bilinen İlk Türk Haritası

Dîvânü Lugati't-Türk'ün çok önemli özelliklerinden birisi de ilk sayfalarına çizilmiş bir haritanın varlığıdır. Bu harita, bir Türk'ün çizdiği bilinen ilk haritadır. Türk topluluklarını ve komşu devletlerin yerini göstermek adına çizilen bu harita günümüz şartlarına göre oldukça ilkel gözükse de, 11. Yüzyıl şartlarına göre çok ileri düzeyde bir teknik bilgisi gerektirmektedir. Harita, hükümdarların konağı olan Balasagun şehri merkez alınarak çizilmiştir. Diğer şehirler de bu merkez baz alınarak çizilmiş, yön belirtmede Orhun Bengi Taşlarında görülen Türk tipi yön belirtme uygulanmıştır. Nehirler, göller, dağlar, denizler ve şehirler ayrıntılı şekilde gösterilmiştir. En az hata yapılan bölgeler her zaman Türk yurtları

²¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugati't-Türk*, Çev: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2005, s. 607.

²² Akalın, age, s. 82.

olmuştur. Bu da Kaşgarlı'nın Türk topraklarına olan aşinalığını göstermektedir. 11. yüzyıl dünyasını temsil eden bu haritanın açıklamasında, Kaşgarlı Mahmud'un: "Rum ülkesinden Maçin'e dek Türk ellerinin hepsinin boyu beş bin, tamamı sekiz bin fersah eder" demesinin ardından bu haritayı "Yeryüzünün şekli gibi daire" çizdiğini belirtmesi, 11. Yüzyılda Türklerin dünyanın yuvarlak olduğunu bildiğini açıkça göstermektedir. Haritada doğu, batı, kuzey ve güney yönleri gösterildikten sonra sayfa kenarlarında renklerin neye tekabül ettiğinin açıklamasını yapmıştır. Denizleri yeşile, ırmakları maviye, dağları kırmızıya, şehirleri ise sarıya boyamıştır. Haritanın batı ucu Kıpçak ve Frenklerin ülkelerine kadar uzanır. Güneyda Hint, Sint, Çad, Berber, Habeş, Zenci ülkelerine uzanır. Doğuda Çin ve Japonya, güneybatıda ise Mısır, Mağrip, Endülüs gösterilmiştir. Balasagun'un hemen yanındaki yerleşim birimlerinden birisi de babasının memleketi Barsgan ve kültür merkezi Kaşgar'dır. Barsgan'ın yanına çizilen ama ismi verilmeyen göl Isık Göl'dür. Haritada birçok Türk şehrinin ismi geçmektedir. Haritada belirtilen coğrafi adların arasında Seyhun, Ceyhun, İla, İtil, İrtiş nehirleri, Karaçuk ve Serendip dağlarının isimleri belirtilmiştir. Haritada Türklerin dışında gösterilen ülkeler genellikle Türklerle münasebeti olan ülkelerdir, bunun dışında kalan ülkelere pek yer verilmemiştir.²³

4. *Dîvânü Lugati't-Türk'e* Göre Türkler Arasındaki Sosyal Yapı

4.1 Aile

Aile eski toplumlarda da en küçük birim olup Türk sosyal hayatı, aile (oguş) ve akarabalık (kardaşlık) bağları üzerine kuruludur. Aile hem Türk toplumunun hem de Türk devletinin çekirdeğinin ve temelini oluşturuyordu.²⁴ Eski Türk ailesi birlik ve dayanışma içinde yaşıyordu. Türk aile yapısının bu özelliğini "Et tırnaktan ayrılmaz" atasözü ile belirtebiliriz.²⁵

Eski Türk ailesi, "baba ailesi" tipindeydi. Ailenin reisi babaydı, tüm otorite onun şahsında toplanıyordu. Babanın görevi, ailenin geçimini sağlamak, korumak ve yetiştirilmiş olan evlatlarını evlendirmektir. Ataerkilliğe rağmen aile içerisinde babanın yanında annenin de söz hakkı vardı. Ailenin gerçekleştirdiği faaliyetlerde iş bölümü hakimdi. Örneğin erkek evlat yetiştirmek babanın, kız evlat yetiştirmek de annenin göreviydi. Bununla oğlanın huyunun babaya kızın huyunun da anneye benzemesi arzulanıyordu. Huy ve karakter bakımından

²³ Akalın, age, ss. 88-89.

²⁴ Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016, s.144.

²⁵ Kaşgarlı Mahmud, age, s. 132.

anneye benzeyen kıza “anaç” babaya benzeyen oğula “ataç” denir, “babasız oğul, anasız kız” ise bakımsız sayılırdı.²⁶

Türk kadını ile erkeği arasındaki fiziki kuvvet farkı eskiden pek görülüyordu. Bu fark günümüzde doğuştan olamamakla birlikte tamamiyle yetiştirme tarzından kaynaklanmaktadır. Türk kadını namusuna ve iffetine son derece düşküdü. Yabancı seyyahlar arasında Türk kadını “namus, iffet ve güzelliği” ile anılmıştır. Kadının değeri tartışılmazdı. Savaşlarda kadının düşman eline geçmesi büyük bir zillet sayılmaktaydı. Bundan dolayı Türkler savaşlarda önce kadın ve çocukların güvenliğini sağlamayı uygun görmüşlerdir.²⁷

Eski Türk ailesi bugün olduğu gibi çekirdek aile tipindeydi. Divanül Lügati’t-Türk’te geçen kelimelere ve atasözlerine dayanarak bunu söyleyebiliyoruz.²⁸ Yine Kaşgarlı Mahmut’un eserinde geçen “Evlenmek”, “Evlendirmek” kelimeleri de bu durumu desteklemektedir. Bu kelimeler yeni bir ev sahibi olmak anlamındadır.²⁹

Eski Türk toplumunda evlenmek erkek açısından “kavuşmak” veya “evlik almak”, kadın açısından da “erlenmek” veya “beglenmek” kelimesiyle ifade edilmekteydi. Erkeğin dul kadınla evlenmesi “kuzuzlanmak” kelimesiyle karşılanıyordu.³⁰

Eski Türk ailesinde günlük hayatın büyük kısmı, geçim için gösterilen faaliyetlerle geçmekteydi. Bu sorumluluk ağırlık olarak babadaydı. Baba geçimi sağlamak için genellikle besicilik, çiftçilik, demircilik, değirmencilik, fırıncılık, kasaplık, eczacılık vb. gibi işler yapardı. Baba ayriyeten ev işleriyle de ilgilenirdi.³¹

4.2 Ev, Barınak

Eski Türk toplumunda iki çeşit barınak şekli bulunmaktaydı. Bunlardan biri göçebe olarak hayatlarını sürdürenlerin kullandığı çadır, yerleşik olarak yaşayanların kullandığı sabit konutlar.

²⁶ Koca, age, s.144.

²⁷ Koca, age, ss. 144-145.

²⁸ Koca, age, ss. 146-147.

²⁹ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Cilt III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985, s. 88.

³⁰ Kaşgarlı Mahmud, age, s. 263.

³¹ Koca, age, s. 152.

Konar-göçer yaşam sürenler kolay taşınabilecek olan evlerde çadırlarda hayat sürüyorlardı. Bu çadırlara “çum”, “kapa”, “alaçık”, “yurt” veya “keregü” gibi adlar verilmekteydi. En eski çadır tipine Abakan bölgesindeki Boyarı dağı kaya resimlerinde rast gelmektedir.³²

Çadır en basit şekliyle uçları tepede bir halka etrafında birleştirilmiş sııklardan veya açılıp kapanabilen ahşap kafeslerden meydana getirilmekteydi. Sııkların veya kafeslerin üzeri keçe veya kıl çadırlarla örülmekteydi. Evdeki konfor çadırda da vardı. Sıcağa ve soğuğa karşı korunaklıydı. Sökülmesi ve kurulması bir çekirdek ailenin bir saatini alıyordu. Çadırların renkleri Türk ailesinin sosyal ve ekonomik durumunu göstermekteydi. Örneğin bey çadırları beyaz renkte olurdu. Tek kapıya sahipti bu kapı genelde doğuya bakardı. Tepesinde bir duman deliği bulunuyordu, dolayısıyla çadırın tam ortası ocak olarak kullanılıyordu.³³

Yerleşik hayata geçen Türklere sabit konutlarda kalmış, evlerini bölgede en çok bulunan araçlarla yapmışlardı. Evler özelliklerine göre adlandırılmıştı. Çatısı ya da penceresi kemerli olan eve “uyumluğ ev” dört köşeli eve “dörtgöl ev” ahır olan eve “aranlığ ev” denmekteydi.³⁴

4.3 Bayramlar

“Bayram” kavramı ilk defa Kaşgarlı Mahmud’un XI. yüzyılda yazdığı Divan’da görülür. Kaşgarlı, kelimenin aslında “bedhrem” olduğunu, bu kelimeyi Oğuzların “beyrem” şekline çevirdiğini belirtir. Yine Kaşgarlı Mahmud’a göre, “bayram eğlenme, gülme ve sevinme günüdür”. Bu sevinme ve mutlu olma hali iki temel anlayış üzerine oturtulmuş bir kavramdır. “Kutlamak” fiilinin kökü olan “kut” sözü, temeli Hun Türklerine kadar geriye giden bir kültür kavramıdır.³⁵

Bayramlar XI. yüzyılda Türk toplumunda “bayram yeri” adı verilen bir meydan da kutlamaktaydı. Bayram yeri, özellikle çiçeklerle süslenmekte, çıra veya meşalelerle aydınlatılmaktaydı ki Kaşgarlı Mahmud’un ifadesiyle “gönül açan” bir mekan olmaktadır.³⁶

³² Kaşgarlı Mahmud, age, s. 93.

³³ Koca, age, s. 159.

³⁴ Kaşgarlı Mahmud, age, s. 148.

³⁵ Besim Atalay, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Cilt I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985, s. 320.

³⁶ Kaşgarlı Mahmud, age, s. 591.

4.4 Din ve Tanrı Anlayışı

Türkler canlı-cansız bazı büyük varlıklar için “tanrı” kelimesini kullanmışlardır.³⁷ Kaşgarlı Mahmud’un dediğine göre Türklerde tanrı, “gökyüzünü, yeryüzünü ve insanoğlunu”, yani içindeki canlı-cansız bütün varlıklarla bütün evreni yaratan Tanrıdır. Şafak söktüren, yağmur ve kar yağdıran, şimşek çaktıran, rüzgar estiren, bulut ve bitkiyi meydana getiren de yine o dur. Varlıkların canını almak ve vermek de Tanrının iradesine bağlıdır.³⁸

XI. yüzyılda Türklerin bir kısmı Müslüman bir kısmı da atalarının dini olan Gök Tanrı inancına bağlı olup Budist, Hıristiyan ve Yahudi olanlar da vardı. Kaşgarlı Mahmud doğuda yaşayan Türkler için “bu Türkler kendilerinden büyük ne gördükleri her şeye taparlar” demiştir. Batıda yaşayan Müslüman Türkler içinse iyi şeyler söylemiş ve onları “Türkmen” olarak adlandırmıştır.

Gök Tanrı inancında tanrıya kurban sunma adeti vardı. Bu kurbanı “yağış” adı verilmekteydi. Hayvan kanı akıtılarak kurban edilirse “yağışlık tapıg” adını alırdı.³⁹

Ölen kişinin cenaze töreninin ardından cenazeye gelenler ölen kişinin çadırı etrafına toplanır. Burada ölen kişinin hayvanlarından bir kısmı kesilerek, yas törenine katılanlara yemek verilmekteydi. Bu yemeğe “yoğ basan”, “yoğ aş” veya sadece “yoğ” denirdi.⁴⁰

4.5 Türklerde Tanışma Kuralları

Divanü Lugati't-Türk'te bir çok konu hakkında bilgi bulmak mümkün olup eserde yeri geldikçe Türklerin görgü kuralları da yazmaktadır. Türklerde tanışma Kaşgarlı Mahmud’un verdiği bilgiye göre, “birbirini tanımayan iki adam karşılaştıklarında önce selamlaşırlar. Sonra hangi boydan olduklarını sorarlar. Birbirlerine boylarını sorup öğrendikten sonra konuşmaya başlarlar fakat çok da muhabbeti uzatmadan yollarına giderler.” birbirlerini tanımasa bile iki kişinin karşılaştıklarında selam vermesi önemli bir detaydır. Bu tanışma geleneği Anadolu’da “kimlerdensin?” sorusuyla hala yaşamaktadır.⁴¹

İki askerin veya iki birliğin karşılaştığı durumlardaysa birbirini tanıma yolu tamamen farklıdır. Günümüzdeki parola gibi bir araçtı ve günümüzde kullandığımız “imleç”

³⁷ Kaşgarlı Mahmud, age, . s.279.

³⁸ Koca, age, s. 164.

³⁹ Kaşgarlı Mahmud, age, s. 648.

⁴⁰ Atalay, age, Cilt III, s. 143.

⁴¹ Akalın, age, s. 114.

kelimesinin türediği kelime kökü olan “im” sorma durumu vardı. Bu im bir silah adı veya daha farklı şeyler olabiliyordu. Karşılaşan iki birliğin imleri tutarsa geçiş rahatlıkla sağlanabiliyor aksi taktirde sorunlar çıkabiliyordu. Kaşgarlı Mahmud eserinde bunu bir atasözüyle açıklamış “İm bilse er ölmes” diye yazmıştır.⁴²

4.6 Tepük Oyunu

Kaşgarlı Mahmud *Divanü Lugati't-Türk*'te “tepük” sözünü açıklarken verdiği bilgiler futbolun Türkler tarafından icat edildiğini düşündürmektedir.⁴³ Kurşun eritilip ağırşak biçiminde dökülmesinden sonra yuvarlak biçimdeki bu nesnenin üzeri keçi kılı veya benzeri yumuşak bir şeyle sarılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'a göre oğlan çocukları bu yuvarlak nesneyi ayaklarıyla vurarak, tekmeleyerek bir oyun oynamaktadır. Tepük “dövmek, vurmak, tekmeleyerek vurmak” anlamındaki fiilden geldiği açık bir biçimde görülen bir kelime olup Kaşgarlı Mahmud hakkında daha fazla bilgi vermemiştir.⁴⁴

4.7 Gök Cisimleri ve Gök Olayları

Divanü Lugati't-Türk'ün sözlük bölümünde gezegen ve yıldız adlarından bazıları da geçmektedir. Güneş tutulması için “kün tutandı” ay tutulması içinse “ay tutandı denmekle beraber gök kubbe de “kök çıgrısı” olarak geçmektedir.⁴⁵ Adı geçen diğer gök olay ve cisimleri de şunlardır:

Temür kazyuk⁴⁶ “Demirkazık, Kutup yıldızı”

Eren tüz⁴⁷ “Terazi takım yıldızı, Mizan”

Ülker⁴⁸ “Ülker takım yıldızı, Süreyya”

Yetigen⁴⁹ “Yedikardeş yıldızı, Büyükayı”

Tolun ay⁵⁰ “Dolunay”

Kuyaş/Kün tutandı⁵¹ “Güneş tutuldu”

⁴² Akalın, age, ss. 114-115.

⁴³ Kaşgarlı Mahmud, age, s. 553.

⁴⁴ Akalın, age, s. 107.

⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, age, s. 231.

⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, age, s. 421.

⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, age, s. 708.

⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, age, s. 708.

⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, age, s. 708.

⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, age, s. 161.

Kaşgarlı Mahmud “Eren tüz” adını hem Jüpiter hem de Terazi takımyıldızı için kullanmıştır.

Gök olayları ve yıldızlarla ilgili kelimeler bize Türklerin gök olaylarıyla alakalı olduklarını ve astroloji bildiklerini, yönlerini bulabilmek için gök olaylarından faydalandıklarını öğrenmekteyiz.⁵²

4.8 Kaşgarlı Mahmud’dan Kızlarla Güreşmeme Öğüdü

Oğuz Türkçesindeki “kısrak” sözünün açıklandığı madde Kaşgarlı kızlarla güreşmemeyi öğütleyen Hakani atasözünden bahsetmiştir. Tarihte Türk kızlarının da çok iyi at bindiği, çok sert yay çektiği, çok iyi güreştiği ve savaştığı bilinmektedir. Bu ifade Kaşgarlı döneminde kızların erkeklerle güreş yaptıkları bilgisini aktarmaktadır. Bu olay “Kız birle küreşme, kısrak birle yarışma”, kızla güreşme çünkü güçlüdür, seni yere yıkar, alt eder; kısrakla yarışma çünkü attan daha çeviktir ve yerinde duramaz, seni geçer. Bu Hakanilere ait bir atasözüdür. Bu olay Türk kadının XI. yüzyılda güçlü kuvvetli olduğunu gösterir ve kadın savaşçıların Türk oluşunun normalliğini açıklar niteliktedir.⁵³

5. *Dîvânü Lugati't-Türk'e* Göre On iki Hayvanlı Türk Takvimi

Kaşgarlı Mahmud, On İki Hayvanlı Türk Takviminden ilk defa bahseden kişidir. Yıl adlarının sıralanışı ve ortaya çıkış hikayesine yer vermiştir. Kaşgarlı Mahmud’a göre yılların sırası şu şekilde verilmektedir:

Ud (öküz) yılı, pars yılı, tawışang yılı, nek (timsah) yılı, yılan yılı, yund (at) yılı, koy (koyun) yılı, biçin (maymun) yılı, takagu (tavuk) yılı, it yılı, tonguz yılı.⁵⁴

Türklerde bu yıllara isim verilmesinin de farklı hikayeleri vardır. Bir iki örnek verecek olursak:

“Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugât'i-t-Türk'te* Türklerin bu yılların her birinde hikmet var sanarak onunla fal tuttıklarını, uğur saydıklarını belirtir. Verdiği bilgilere göre “ud

⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, age, s. 598.

⁵² Akalın, age, s. 120.

⁵³ Akalın, age, s. 116.

⁵⁴ Nergis Biray, “12 Hayvanlı Türk Takvimi Zamana ve İnsana Hükmetmek”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 39, 2009, s.674.

yılı, savaşların çok olduğu bir yıldır. Takagu yılında yiyecek çok olur, ancak insanlar arasında kargaşa olurmuş. Timsah yılı girdiğinde yağmur çok yağar, bolluk olurmuş. Domuz yılında kar ve soğuk çok olurmuş. Yani böylece Türkler her yıl bir şey olacağına inanırlarmış.” Kaşgarlı, 12 Hayvanlı Türk takviminin ortaya çıkışı hakkındaki Uygur rivayetini de şöyle vermektedir: “Türk hakanlarından birisi kendi idaresinden birkaç yıl önce yapılmış olan bir savaş hakkında bilgi almak ister. Ancak danışmanları o savaşın yapıldığı yıl hususunda yanılırlar. Bunun üzerine Hakan, kendilerinin bu tarihte nasıl yanıldılarsa, daha sonra geleceklerin de yanılacaklarını, bu sebeple göğün 12 burcu ve 12 ay sayısınca her yıla birer ad konulmasını ister. Hakanın teklifi kurultayca benimsenir. Daha sonra bir süre avına çıkılır. Hakan, hayvanların İlisu’ya doğru sürülmesini ve sıkıştırılmasını emreder. Av bu şekilde devam eder. Bu sırada bazı hayvanlar suya atlayarak karşı sahile çıkmaya çalışırlar. On iki hayvan bunu başarır. Böylece karşıya geçen hayvanların adını sırasıyla her bir yıla ad olarak verirler. Bu hayvanlardan birincisi sıçgan imiş. İlk geçen bu hayvan olduğu için senenin başı bu adla anılmıştır.”⁵⁵

⁵⁵ Biray, agm, s. 675.

SONUÇ

Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugati't-Türk* adlı eseri, Türk milletinin XI. yüzyılına ışık tutmakta, göçebe ve yerleşik olarak iki kısma ayrılan Türk yaşayışını bize bazı yerlerde ayrıntılı bilgiler de vererek anlatmaktadır. İçerisinde bulundurduğu harita Türklerin nereden nereye göç ettiklerini ve XI. yüzyıldaki Türk hakimiyet bölgesini ve Türklerin bildiği dünyayı bizlere göstermektedir. Oğuz boylarını detaylı bir şekilde işlenmiş olup günümüzdeki bilgilerin bir kaynağıdır. Ana temada Arapçaya karşı bir tepki olarak doğmuş olan eser, bir dilci için nasıl bir velinimetse bir tarihçi içinde o durumdadır. Türk tarihi haricinde Kaşgarlı'nın haritası Japonya'nın gösterildiği ilk harita olması sebebiyle Japonya Tarihi için de önem taşımakta ve bilgi sunmaktadır. Onun haricinde XI. yüzyıldaki Mezopotamya, Suriye ve Hicaz bölgelerindeki etnik durumu özetlemektedir. Günümüzde tartışma konusu olan bir çok olayın aydınlatılmasında ve doğruya ulaşmaya giden yolda önemli bir kaynaktır.

Karahanlı Devleti'nin başkentini baz alarak çizilmiş olan harita Türk tarihinde Karahanlılarla ilgili de en net bilgiyi veren kaynaklardan bir tanesidir diyebiliriz. Ayriyeten Kaşgarlı'nın bu eseri yazıyla çok geç tanışmış olan Türk toplumu için mihenk taşı denebilecek bir eserdir diyebiliriz. Çünkü bu tarz eserlerin yazımı öncesinde sadece birey bazında değil toplum bazında bu yolda bir kaç kademe kat edilmesi gerekmektedir. Uygur sonrası dönemde İslam altın çağında yazılmış olan bu eserin de geldiği bilgi birikimi ve öncüleri yine Uygur döneminde yazılmış olan Budizm'le alakalı eserlerdir.

KAYNAKÇA

Akalın, Şükrü Haluk, *Binyıl Önce Binyıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lugati't-Türk*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008.

Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Cilt I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.

Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Cilt III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1985.

Biray, Nergis, “12 Hayvanlı Türk Takvimi Zamana ve İnsana Hükmetmek”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 39, 2009, ss.671-682.

Çakmak, Cihan, “Dîvânü Lugati't-Türk ve Kilisli Muallim Rifat Bilge”, *I. Uluslararası Muallim Rifat Kilis ve Çevresi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, ed. Hasan Şener, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Yayınları, 2013, ss. 514-527.

Çiçekli, Ali, *Kaşgarlı Mahmut Divanü Lûgat-it Türk*, İstanbul: May Yayınları, 1970.

Genç, Reşit, *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1997.

Gömeç, Saadettin, “Divanü Lûgat-İt-Türk'de Geçen Yer Adları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 46, 2009, ss.1-34.

Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugati't-Türk*, Çev: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.

Kayadibi, Fahri, “Kaşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lûgati't-Türk'te Eğitim ile İlgili Kavramlar”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 18, 2008, ss. 2-7.

Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2016.

Korkmaz, Zeynep, “Kâşgarlı Mahmud ve Dîvanu Lugâti't-Türk”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Cilt I, 1995, ss.254-260.

Toker Yayınları Edebi Heyeti, *Kâşgarlı Mahmud ve Divan-ı Lugat-it Türk*, İstanbul: Toker Yayınları, 1984.